

Եւ դարձեալ¹⁶ «ՌԻԸ. 1579. Բրգութենց Յով-
հաննէս գանձասաց ըարունին ծաղկի ի վանս
եղիչէի»:

Թէ Բրգութենց յօրինած է Գանձեր եւ
Մեղեդիներ, կը վկայէր Սիմէոն Ապարանեցի,
երբ կը գրէր.

Գանձ, մեղեդի երգ սրբասաց,
Զհոգեւորն պըտուղ չըրթանց,
Գրով թողեալ աշակերտաց:

Իր Գանձերէն եւ Մեղեդի-Տաղերէն ծա-
նօթ են ինձ հետեւեալները միայն.

1. Գանձ Գետարգել սուրբ Նշանին¹⁷, ի
Բըրգութենց Յովհաննէս վարդապետէ Ու-
տանցոյ:

Կապի Գանձիս

Յիսուս Աստուած, Տէր միակի,
Որ արարիչ ես բնաւի,
Վերելեկաւոյ քո խաչի,
Անմահ Քրիստոս Տէր կենդանի,
Նըշանաւոյ հըրաշալի,
Ի քառաթեւ սուր երկայրի,
Սուրբ Գետարգել խաչ պանծալի,
Ին Աստուած ի քեզ բազմի:

Յարմարական դրուատ բանական,
Քեզ երգեսցուք հայր անցընական...

Վ. Եւ յարմարող գանձիս թերական,
Ըզբըրգուտենց ըարունին տարտամ:

Տունք՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ:

ՁեՆԱԳԻՐ՝ էջմ. 2672, թղ. 404բ (1607):

2. Տաղ Գետարգել սուրբ Նշանին ի Յով-
հաննէս Բըրգուտենց վարդապետէ:

Յորժամ եկեալ մեծ թագուհին
ՅՅրուսաղէմ սուրբ քաղաքին...

ՁեՆԱԳԻՐ՝ էջմ. 2672, թղ. 406բ (1607):

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

¹⁶ Գիւան Հայոց պատմութեան, Ժ., 502:

¹⁷ Գետարգել Ս. Նշան եկեղեցին է մին յեօթն
եկեղեցեաց Ներքին վարազի. հմտ. Սարգիսեան,
անդ, 257. Շէրենց, անդ, 60:

ՄԱՅԻՄ, ՄԱՅԻՄ, ՄԱՅԻՄ ԵՒ ՄԱՅԻՄ

Ստոյն Կալլիսթենէսի Աղեքսանդրու վա-
րուց պատմութեան մէջ ունինք տեղիքս
«Նեկտաներոս... արարեալ Մարկիակս մո-
մեայ դնէր ի վերայ ստեղծմանն Ոլոմպիա-
դայ» (էջ 6, տպ. Վենետիկի 1842): Ընդ-
գծեալ բառս երեք օր. մահակս, մի օր.
մարնակս. միւս եւս (օր.) ի լուս. մահա-
րակս» կը կարդան: Մարկիակ ընթերցուածն
ունին նաեւ Վիեննայի Թ. 947 եւ էջմ. 1664:
Այս տեղիքը վայելիոս իւր լատին թարգմա-
նութեան մէջ տուած է այսպէս. *lectulum ei
fabricatur* (հմտ. Տաշեան, Ուսումնասիրու-
թիւն Ստոյն Կալլիսթենէսի վարուց Աղեքսան-
դրի, էջ 216). ուստի իմաստն է «Մահիճ
փոքր», կամ Մահակ, ինչպէս կը կարդան
երեք օրինակը:

Այս իմաստը կ'ընծայէ նաեւ Մարնակ,
որուն գոյութեան հին հայ բառամթերքին
մէջ՝ կը վկայէ Ոսկերեանի Եփեսացուց
թղթին Մեկնութեան հայ թարգմանիչը, երբ
կը գրէ. «Չկարիցե՞ս ի գետնի քուն լինել.
դահոյս արծաթապատս մի առնիցես, այլ
այնպիսի Մարնակս («օրինակ մի» կը կար-
դայ «Մահիմս») կազմեսլիր, որ ոչ ի ցոյց
իցեն, այլ ի հանգիստ. մի փոփոկեայ գա-
հոյս, մի երիգապատ բազրիս» (էջ 816):

Նաեւ Մարկիակ «սխալագիր բառը»,
ինչպէս կ'անուանէ Աճառեան, Արմատական
Բառագիրք, Դ., 920, բոլորովին խոտելի
ընթերցուած մը չէ: Նկատի առնելով Մահ-
ակ եւ Մարնակ ընթերցուածները պիտի ա-
ռաջարկեմ ուղղել զայն եւ կարդալ Մարի-
ակ:

Կը ստանանք ասով Մահակ, Մարնակ
եւ Մարիակ բառերը, որոնք իրենց կարգին
Մահիմ բառին նուազականը կը ներկայանան,
ուստի իրբեւ մահիմակ = մահակ, ծագած
*մարի-իմէն:

Այս չորս ձեւերու արմատն է մարի, որ
ասոյ ընդմիջմբ եղած է մահ եւ հի անկ-
մամբ մար (մարեմ) եւ մեռ (մեռանիմ, կի-
սամեռ):

Այս երեւոյթը կը տեսնուի կարգ մը -րի
խմբի պատկանող բառերու մէջ ալ. զոր օրի-
նակ.

պարի-եմ, պահ-եմ, պատոս-պար-եմ.
մանապարի, ճամպահ, ճամբար.
խոնարի, խոնար.

պատգարիել, պատգահիկ.
ահ, դարհ-ուրհիմ, արհ-աւերք, արհ-ական.
վիրի, վիհ, վիրապ.

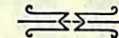
Շապուրհ, Շապուհ, Sapor:

Մարիմ բառին աղերսը մարի = մահ
բառին հետ պէտք է փնտռել աղագրու-
թեան մէջ:

Հաւանօրէն նոյն մարի- արմատէն են
նաեւ Մարագ, Մար-ան (շտեմարան):

Մահակ նուազականածը ունի իւր
օրինակը Տապակ, սիոոց, բառին մէջ, որ
կ'ենթադրէ *տապիակ հնածեւը, տապ ար-
մատէն, որ կ'երեւայ տապաստ, տապան(ակ)
բառերու մէջ:

Հ. Ն. Ա.

ԲԱՐԹԻՔԱՆ ՄԻՔԱՅԷԼ Յ., Դիցապաշտ Հելլադամ
կամ Հելլեն Դիք: Աքէք, տպ. Ատրուշան, 1936,
80, էջ ԻԱ + 274. պատկերագրող, Գիմ՝ 5 անգղ.
շիլ.:

Հայ մատենագրութեան մէջ պակաս չեն
յոյն դիցարանութեան նուերուած գրութիւն-
ներ, բայց Մ. Յ. Բարթիքեանի ներկայ
գործը կը գերազանցէ իւր նախորդները: Դի-
ցապաշտ Հելլադամ իւր աստուածութիւննե-
րով կը ներկայանայ հատորիս մէջ. վերջա-
ւորութեան կցուած Երկու Ոսօքէն (էջ 273)
կ'իմանանք, որ երկրորդ հատոր մըն ալ
պիտի յաջորդէ ասոր, ուր պիտի պատմուի
գլխաւորաբար յոյն հերոսներու նկարագիր-
ներուն եւ սիրագործութիւններու մասին:

Աթէնքի Համալսարանի Ուսուցչապե-
տին՝ Աղամանգիոս Աղամանգիուի գնահա-
տական Յառաջարանը, յունարէն եւ հայերէն,
կը բանայ հատորս: Հեղինակը Ներածու-
թեան (էջ ԺԳ—ԻԲ) մէջ կը պարզէ ոգեւո-
րուած շեշտով Հելլադայի բնութեան ներ-
շնչփմները՝ ի բնէ գեղարուեստասէր յոյն
հոգւոյն համար. կը ստուերագծէ յոյն դիցա-
րանութեան աղեցութիւնը յոյն ժողովուրդի
եւ անոր փիլիսոփայութեան վրայ: Դարձեալ
ընդհանուր գծերով կը շօշափէ հայ եւ յոյն
մշակութային մերձեցման եզրները պատմու-
թեան ընթացքին, յետոյ կը շարէ օգտադոր-
ծած աղբիւրները՝ յունարէն, անգլիերէն,
Փրանսերէն եւ հայերէն: Հեղինակը առթա-
պէս կ'անդրադառնայ գործքիս ընթացքին՝
հայ եւ յոյն դիցարանութիւններու համեմա-
տութեան: 5—266 էջերու վրայ կը փոռի

յոյն դիցարանութեան պատմութիւնը՝ տիե-
ղերածնունդէն սկսած:

Բարթիքեան իւր ներկայ երկով շնորհա-
ւորելի է. անոր պատմելու սահուն ոճը, հա-
ճելի ու կենդանի նկարագրութիւնները հրա-
պուրիչ կը դարձնեն գործիս ընթերցումը.
յաճախակի պատկերներ՝ դասական ու հին
արձաններէ կամ նկարներէ, որոնք յոյն դի-
ցարանութեան կը հային, կը շեշտեն այդ
հրապուրը: Ընթերցողը կը զգայ թէ աշխա-
տանք չէ խնայուած այդ տեսակէտէ: Մենք
վստահ ենք, որ հեղինակին ներկայ գեղեցիկ
երկը սիրալիբ ընդունելութիւն պիտի գտնէ
մանաւանդ հայ երիտասարդութեան կողմէ,
որուն դաստիարակութեան կ'ուզէ նուերել
զայն: Յոյն դիցարանութեան կրթիչ ու մար-
դիչ ազդակը հելլեն ժողովուրդի դասական
պատմութեան մէջ փայլուն արտայայտուած
է, եւ մեր մտղթանքն է, որ Բարթիքեանի
ներկայ աշխատութեամբ հայ երիտասարդու-
թիւնն ալ նոր գրգիռ մ'ունենայ ոգեւորուե-
լու դադափարական գեղեցիկութենէ եւ գի-
տակցելու աճնական կորովի:

Կ'ուզէինք փակել մեր այս գնահատականը
կարեւոր մէկ ճշգրութեամբ: Ներածութեան
մէջ հեղինակը յոյն դիցարանութեան եւ անոր
բարոյական արժէքի մասին խօսելով՝ չի վա-
րանիր հաստատել թէ «Դելիքի, Ելեւ-
սիս(ի)՝¹ եւ այլ կեղծոյններու կրօնական իմաս-
տութիւնները», որոնք անկէ սնած են, «պայ-
ծառ աստղը եղան՝ Բեթղեհէմի, սննդարար
կաթը՝ մսուրի մէջ պտուղով մանկան, առաջ-
նորդը՝ «երեսուն տարի անապատի մէջ մնա-
ցող»² Նազովրեցիին... դասատուն՝ «սիրե-
ցէք զմիմեանս» ուսուցանող բարոյախօսին եւ
վերջապէս, «Տէր անցցէ յինէ(ն)՝¹ զգաւաթս
այս»³ աղաղակող քրտնաթոր եւ «վասն փր-
կութեան մարդկանց» մեռնող եւ «երրորդ
օրը յարութիւն առնող» Յիսուս Քրիստոսին՝
կատարելագործեալ եւ սրբազրեալ ձեւով քա-
րոզած տիպար մաքրութեան, բարութեան,

¹ Փակագծեալները կ'աւելցնենք:
² Անտարակոյս պիտի ըլլայ «Բառասուն օր»,
Մատթ. Դ. 1, 2. յայնժամ վարեցաւ Յիսուս յանապատ
ի Հոզուոյն՝ փորձել ի սատանայէ. եւ պահեալ զքառա-
սուն տիւ եւ զքառասուն գիշեր, ապա քաղցեաւ:
³ Ոսօքս իւր քերականական սխալով (հր. դիմա-
ւոր բայ եւ հայց. տէր բայի) եւ աշխարհաբար «գա-
ւաթ» բառով՝ շատ անյարմար է: Բաղձալի էր որ հե-
ղինակը ստուգէր տեղիքս. Մատթ. ԻԶ., 39. Հայր իմ,
եթէ հնար է, անցցէ բաժակս այս յինէն: Կամ Ղուկ.
ԻԲ., 42. Հայր, եթէ կամիս, անցր զբաժակս զայս
յինէն:

սրբացումին եւ աստուածացումին օրինակը...» (էջ ԺԶ) : Կրօններու զիտութիւնը չարդարացներ այսպիսի տեսութիւն մը . եւ աստուածասարակ ան քրիստոնէութեան հետ հիմնական հակասութեան կը բախի : Քրիստոնէական եւ յունական աշխարհաստեղծութիւնները սկզբունքային կարեւոր կէտերու մէջ իրարու հակոտնեայ են : Թողունք վարդապետական գետինը, ուր ոչինչ ունին հասարակաց, բարոյագիտութեան մէջ իսկ՝ եթէ մինչեւ անդամ անտեսենք քրիստոնէական սկզբունքներու բարձրութիւնը, անոնք իրարու ներհակ շարժառիթներ կ'ենթադրեն մարդկային գործունէութեան : Մինչ հելլէն փիլիսոփայութիւնն ու բարոյագիտութիւնը իւր ամէնէն գարգացած շրջանին՝ մարդուն նիւթական ու բարոյական գերազանցութիւնը կը դնէ անոր իբր ամբողջ գաղափարականը, հիմնելով զայն անհատի խորիստ գիտակցութեան վրայ, եւ անկէ կը ջանայ բխցնել բարոյական արժէք ունեցող ամէն գործ . Քրիստոս իւր աշակերտներուն պայման կը դնէ՝ ինքնուրացութիւն, մեռուցում ու խաչ, եւ կը պահանջէ կրել զայն իւր անուան համար՝ գերերկրային ուրախութեամբ եւ սիրով : Քրիստոնէութեան մէջ անձնուրացութիւնը չափանիշն է գործի բարոյական արժէքին . յոյն բարոյագիտութեան մէջ քրիստոնէական իմաստով անձնուրացութիւն մը մահ կը նշանակէ ամէն գործունէութեան : Շատ էական կէտ մըն է այս քրիստոնէական խորհրդակերպը աստուածային կ'ըլլայ հոս՝ թօթափելով իւր վրայէն ամէն երկրաւոր փոշի . իսկ յոյն բարոյագիտութիւնը՝ հիմքով անհատապաշտ . չի կրնար երբեք եսի անձուկ ծիրէն ելլել՝ զուրկ ըլլալով գերբնական գաղափարականէ : Քրիստոնէական եւ յոյն ըմբռնողութիւններու միջեւ այնչափ հակապ անդունդ կայ, որ ոչ մէկ պատահական նմանութեամբ կարելի է կամընել զայն :

Հ. Պ. ԵՍԱՊԱԼԵԱՆ

110, Խոջայական կապիտալը եւ նրա ֆազական-հասարակական դերը Հայերի մէջ : Երեւան, Պետական Հրատարակչութիւն, 1934, 80, էջ 374 : Գրին 8 ո. : [Գրուագինը Հայ Կղերական Դիւանագիտութեան Պատմութիւնից, Ա. հատոր :]

Յատկանշական է այն տիտղոսը, զոր հանդուցեալ հեղինակն իւր գործի ճակատին գրած է. «խոջայական» որակումը պայծառ կ'արտայայտէ այն ժամանակաշրջանը, զոր

1150 կը դիտէ ներկայացնել ընթերցողին առջեւ : ԺԶ. — ԺԷ. դարերուն հայ վաճառականները, որոնք Պարսկաստանէն կամ Հայաստանէն եւրոպական հրատարակները կ'այցելէին իրենց վաճառքներով՝ իրենց անունը կ'արձանագրէին իբր «խոջա» (խոջա), որ հոմանիշ էր վաճառական պատուաբեր տիտղոսին : Ուստի «խոջայական կապիտալը» յորջորջումը կը բնորոշէ այն «կապիտալը», «որ ամփոփուած էր Արաքս գետի ձորում, նրա քարաւազներէց դէպի արեւմուտք» (էջ 5) :

Երկրի տիտղոսէն դատելով պիտի սպասէինք, որ հեղինակը ներկայացնէր մեզ ԺԶ. — ԺԷ. դարու հայ առեւտրական գործառնութիւնը, եւ գրամատերական բարեշրջումէն ու արեւմուտքի հետ շփումէն յառաջացած հայ քաղաքական ու հասարակական կեանքի բարեփոխութիւնները : Մեր այս ակնկալութիւնը մասնակի միայն կ'արդարանայ : Հեղինակը ներկայ գրութիւնս կը հրատարակէ Հայ Կղերական Դիւանագիտութեան պատմութեան իբր առաջին հատորը . այս տեսակէտէ գործիս մէջ գերակշիռ չափով քննութեան կ'առնուի հայ կղերական դիւանագիտութիւնը : 1150 կը սիրէ ծայրայեղորէն քննադատել հայ եկեղեցական իշխանութիւններու քաղաքական ու քաղաքային ամբողջ գործունէութիւնը, եւ կը ցաւինք ըսել, որ այս կէտիս մէջ իւր միակողմանի տեսութեամբը՝ շատ յաճախ մոլար ու անարդար դատաստաններ կը կտրէ :

Բովանդակութեան վրայ ընդհանուր ակնարկ մը հետեւեալ պատկերը կ'ընծայէ : Առաջարանով (էջ 5—8) հեղինակն կը պարզէ իւր ծրագիրը . կ'իմանանք որ Հայ Կղերական Դիւանագիտութեան Պատմութեան ամբողջական շարքը պիտի կազմէին հինգ հատոր . որոնց իւրաքանչիւրը պիտի ներկայացնէր «ազատագրական պատրանք» մը (էջ 8) : Ներկայ հատորս իսկ ուրիշ բան չէ բաց «հայ ազատագրական ոգորման առաջին պատրանքը» (էջ 7. հմմտ. էջ 362) : Տխուր է եւ ըլլատիչ ազգային շարժումներու ելքը ԺԶ. դարէն ի վեր . բայց աւելի տխուր է եւ յուսահատական այդ գերազոյն ճիգերը՝ խաւար ոգիներու պէս՝ պատրանքներու աշխարհը իջեցնել :

Առաջին գրուողին մէջ, որ միաժամանակ ներածականն է ամբողջ Հայ Կղերական Դիւանագիտութեան շարքին (էջ 11—47), հանգուցեալ հեղինակը կը ստուերագծէ հայ

Արշակունեաց շրջանի պարսիկ-հոմէական գրամատիրային՝ տնտեսական պայքարը Հայաստանի շուրջ : 1150 կը ջանայ մասնաւորապէս շեշտել թէ հոմէական աշխարհակալութեան հողին նաեւ Հայաստանի համար՝ գերազանցօրէն երկրի տնտեսական գրաման ու շահագործման ուղղուած էր : Այս կէտս շատ ուղիղ պիտի չըլլայ . Հոմէական հսկայ պետութեան չէին պակսիր Հայաստանէն շատ աւելի հարուստ հողեր, ուր բարեխառն կլիմաներու վարժած քաղաքացին աւելի հանդիստ ու անվտանգ իւր առեւտուրը կրնար ընել : Միայն երկրի քաղաքական անկայուն անապահով վիճակը չէր պատճառը, որ Հայաստան հոմէական առեւտուրի դաղութ չունեցաւ, ինչպէս Փոքր Ասիոյ քաղաքները մեծ մասով, եւ մասնաւոր ծովեզերեայ վայրերը : Հնդկաստանի հետ առեւտուրի աւելի յարմար ուղեգիծ մը բանուկ էր Միջագետքի վրայով, Աղեքսանդր Մեծի ժամանակէն ի վեր . Հայաստան այս տեսակէտէ առաւելութիւն մը չէր ներկայացներ, քանի որ երկու ճամբաներն ալ պիտի յանդէն մերթ թշնամի մերթ բարեկամ Պարսկաստանին : Ծերակոյտն ու կայսերական Հոմը Հայաստանը կը նկատէր առաւելապէս բնական թումը մը արեւելքի անհանգիստ դրացոյն դէմ, ուստի էապէս քաղաքական էր հոս չափանիշը : Գառնիի զինուորական կայանը վատտերէն մին է այս ըմբռնողութեան : 1150 իւր այս տեսութիւնը կը հիւսէ արեւմտեան գրամատիրութեան գետին ստեղծելու համար հայկական հողին վրայ : Բնականաբար այդ գոյութիւն ունէր նաեւ հայ Բարձրաշխարհին մէջ, բայց շատ համեստ չափերով :

Հեղինակը աւելի մեծ դժուարութեան եւ պատմական հակասութեան կը յանդի, երբ այդ արեւմտեան քաղաքականութեան կը վերադրէ նաեւ քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան : Հոմ կ'ուզէր Հայերը անջատել Պարթև-Պարսիկներէն, որոնց կը հակէին անոնք երկրի բնական զիւրքով, իրենց բարոյքով, մտայնութեամբ ու կրթութեամբ (Տակիրոս) : Կրօնական բաժանում մը լաւագոյն պատուարը պիտի ըլլար երկուքին միջեւ . ուստի՝ «Քրիստոնէութիւնն ընդունելու եւ պաշտօնական կրօն դարձնելու հրաման ստանում էին Հայաստանի եւ վրաստանի վաստայ

Քաղաքները» (էջ 23) : Այս կ'ըլլար բնականաբար երբ կայսրը տուած էր «քրիստոնէութեան պետական-Ֆուլաճողական ոյժ» (էջ 23) : Բայց ի՞նչպէս հաշտեցնել այս տեսութիւնը այն իրողութեան հետ, որ Հայերը Կոստանդինոսի Միլլեան հրովարտակէն (312)՝ մէկ-երկու տասնեակ տարի առաջ քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակած էին : Ուրեմն Հայաստան քրիստոնեայ չէր եղած Հոմի շահերուն համար, ո՛չ ալ անոր հրահանգին վրայ : Բնականաբար դժուար չէ Հայաստանի քրիստոնէացման տակ քաղաքական նպատակ մը քելլ, երբ այդ հսկայ կրօնական յեղաշրջումը կ'ըմբռնուի պարզապէս իբր «մի ամբողջ աւատական շարժում, որի մէջ տակնուվրայութիւններու են թարկուած հողային հարստութիւններ թաշիման աւանդական կարգերը, ոչնչացնելով հին տէրերին՝ նոր աւատատէրեր առաջ քելով . մնացողներէն կամ ուժեղացնելով կամ թուլացնելով, նայած թէ ինչպէս են պահանջում նոր եկեղեցու կուսակցական շահերը» (էջ 26—27) : Բարեբախտաբար Հայոց պատմութիւնը չի հաստատել 1150-ի այս տեսութիւնը . քրիստոնէացած Հայաստանի մէջ չենք հանդիպիր ոչ մէկ նոր ստեղծուած նախարարութեան : Լուսաւորիչի եւ Ալբրանոսի տունները իրենց գործունէութեամբ կը մնան առաւելապէս եկեղեցական գետնի վրայ . անոնց քաղաքական գործունէութիւնը, մասնաւորապէս Լուսաւորիչի տան գէթ մինչեւ թագաւորութեան բարձումը, էր յատկապէս տեսական միջնորդութիւն հաշտութեան թշնամի կուսակցութիւններու միջեւ, կամ խորհրդականի պաշտօն արքային քով : Տարբեր չէր միւս քրիստոնեայ արքունիքներու մէջ եկեղեցական եւ քաղաքական գլուխներու յարաբերութիւնները . այդ իսկ կը բերէր ժամանակի ոգին . պատմութեան հետ հակասութեան մէջ պիտի մտնէինք եթէ լրջօրէն ուրիշ կարգ ու սարք պահանջէինք : 1150 շատ բացօթյա տեսակէտ մ'ունի իրերը դատելու, սակայն այդ՝ մոլորութեան պիտի առաջնորդէ հարկազրարար երբ պատմութեան գարգացման հետ չի համընթանար : Իրեն համար՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ, այն հսկայ դէմքը որ Հայաստանի մէջ դարակազմիկ յեղաշրջում յառաջ բերաւ, որուն շնորհիւ դեռ հայը ներկայ պատմութեան մէջ տեղ ունի, այդ Լուսաւորիչը, սրբա-

զան թալանող մըն է, որ սուրով ու հուրով իւր տան համար հարստութիւն կը դիզէ. այո՛, ոչինչ աւելի քան «հաշուի ու շահի լաւատեղեակ մարդ» մը (էջ 27) : Այս Լուսաւորիչը մեր պատմական Լուսաւորիչին ծաղրապատկերն է : Ներսէս Մեծի հասարակական հիմնարկութիւններն եւս, ուսկանոցները, հիւանդանոցները, պանդուխտներու օթեւանները եւն Լէօյի աչքով՝ «ճրիակերութեան» որջեր են (էջ 31) : Հեղինակը կը շփոթէ հաստատութեանց անկաճ վիճակը սկզբնական նպատակին հետ : Ոչինչ կը մնայ առարկելիք, երբ հեղինակը «հայ եկեղեցական աւատականութեան» իբր գլուխ գործոց կը դնէ հայ վերն ու գերականութիւնը, «որ հմայք ու հեղինակութիւն էր ստեղծում եկեղեցու համար, բայց որ իր մի խոշոր մասով գերազանցօրէն աւատական էր» (էջ 37) : Լէօ առ հասարակ չարաչար կը ձաղկէ հայ կղերականութեան եւ անոր հետ հայ նախարարութեան մեծ մասին արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը — արեւմտամտութիւն, ինչպէս կը յորջորջէ ինքը : Բայց չ'ըսեք թէ ուրիշ ի՞նչ էլք հնարաւոր էր Հայաստանի փոքրիկ ժողովուրդին, որ արեւելքէն ու արեւմուտքէն սպառնացուած էր : Բիւզանդիոնի առաձգական քաղաքականութիւնը այնպէս պատասխանատու է Հայոց անկախութեան կորուստին, ինչպէս Պարսից Դուռը իւր անյաբուութեամբ. տարբերութիւնն այն էր որ Բիւզանդիոնի մէջ կը փայլէր քաղաքակրթութեան աստղը, մինչ արեւելք միայն կարկտաբեր ամպեր դիզած էր Հայաստանի հորիզոնին վրայ :

Երկրորդ գրուագրը գործիս ստուար մասը կը կազմէ (էջ 51—361), եւ «Ջուղայեցիութիւն» վերտառութիւնը կը կրէ : Հոս միասնական զանգուած մըն է նիւթը, եւ ամէնէն աւելի հետաքրքրական : Առաջին գլխուն մէջ (էջ 51—121) կը տեսնենք Ջուղայեցիներու գործունէութիւնը Արաքսի հովտին մէջ, Հայոց «յօժարակամ» գաղթը Պարսկաստան. նոր հայրենիքէն կը ձգուի առեւտուրի ցանցը դէպի Հնդկաստան ու Եւրոպա. կը գտնենք հոս հնդկահայերու առեւտրական գործառնութիւնը, եւրոպական ընկերութեանց հետ յարաբերութիւնները, մասնաւորապէս Ռուսաստանի հետ : Լէօ առանձնապէս կը ծան-

րանայ Լուղովիկոս ԺԴ-ի աշխարհակալութեան ծրագրերներու վրայ՝ Արեւելքի քրիստոնեաները անհաւատներու լուծէն փրկելու համար : Առանձին ողեւորութեամբ գրիչ սրած է այս շրջանի կրօնական առաքելութեանց դէմ. եւ վախ կը մատնէ ամէն տեղ «եզուիտ»ներ (Յիսուսեաններ) տեսնելու. նոյն իսկ P. Raphaël du Mans՝ Սպահանի Կնգալաուրներու (capucins) մեծաւորը «Եգուիտ» կ'ըլլայ իր աչքին (էջ 76) :

Երկրորդ գլխուն (էջ 122—173) մէջ կը խօսի հայկական Ղարաբաղի պատմութեան, աղաքանակութեան եւ մեղքներու կազմակերպութեան մասին : Երրորդ եւ չորրորդ գլուխները նուիրուած են Իսրայէլ Օրիի գլխաւորութեամբ հայ ազատագրական շարժումին : Օրիի ճիգերը եւրոպական դանազան արքունիքներու մէջ, մասնաւորապէս Ռուսաց Չարին քով՝ լայն նիւթ կը մատակարարեն : Այս ու յաջորդ պատգամազնացութիւնները, անոնց խափուսիկ արդիւնքները եւ ձախողանքը կը վերագրէ հեղինակը հայ կղերական սխալ դիւանագիտութեան : Անտարակոյս անիրաւ է բոլոր այս անյաջողութիւններն ու ձախողութիւնները կղերական իշխանութիւններու պարտամուրհակին մէջ անցնել. եւ համամիտ ենք Պետհրատի գործիս սկիզբը դետեղած ծանօթութեան թէ Լէօյի սոյն դատաստանը «միանգամայն չի կարող ոչ մի քննադատութեան դիմանալ» :

Օրիի մահէն ետք Լէօ կը նկարագրէ Ղարաբաղի ապստամբութիւնն ու խաղաղութիւնը. ոռուս քաղաքականութեան խաղերը եւն. հատորս կը փակուի ԺԼ. դարու առաջին քառորդով :

Պետական հրատարակչութեան հետ կը դնահատենք «այն ծաւալուն նիւթը, որ կուտակուած է այս գործում» եւ կը նկատենք դայն Լէօյի մէկ գովելի արժանիքը : Սակայն անոր մշակման կերպը՝ շատ բաղձալի կէտեր կը թողու :

Հ. Պ. ԵՍԱՊԱԼԵԱՆ

Թէօլէօլեան Մինաս, Նախերգանք. 1. Ամսյ մը անցաւ (քերթուածներ). 2. Մեռած երթինքով (արձակներ) : Սոփիա 1937, 8⁰, էջ 86 : Գինն՝ 10 Փր. :

Ինվէրիցիոյ Գարուիմա, Ռինա կամ Ալլախանց Հրեշտակը : Ա. հար., էջ 464 : Գինն՝ 20 Փր. : Բ. հար., էջ 465—900 : Գինն՝ 30 Փր. : Պէյրութ, տպ. Կ. Տօնիկեան, 1934 : (Հրտ. Հայ Հրատարակչական «Կայծ» Ընկերութեան) :

Իշխան Մ., Տուներու երգը : Պէյրութ 1936, էջ 88 : Գինն՝ 10 Փր. :

«Իրան» Օրացոյց. կազմեց եւ հրատարակեց Մ. Մկրտչեան : Թեհրան 1937, 12⁰, էջ 106 :

Խնդրարկուին Առաջնորդը. Փարիզի Ս. Յովհաննէս-Մկրտիչ եկեղեցւոյ դիւանատան հետ գործ ունեցողներուն համար անհրաժեշտ ուղեցոյց : Հրտ. Ս. Յովհաննէս-Մկրտիչ եկեղեցւոյ : Պարիս, տպ. Մաթիկեան, 1936, էջ 64 :

Մրազիր-Կանոնագիր Ազրիանապոլսոյ Արշակունենաց հայրենակցական Միութեան (հիմնուած 28 Յունուար 1922ին, Ֆելիպէ եւ ցուցակագրութիւն Ազրիանապոլսոյ եկեղեցական գոյքերու) : Սօփիա, տպ. Արքա., 1928, էջ 48 :

Հարգան (Արամ Գ. Տիւմանեան), Հայրենի Արշալոյս : Պուէնոս Այրէս, տպ. Արմենիա, 1936, էջ 102 : Գինն՝ 2 դոլլար :

Մխիթարեան Սերովբէ, Հին ու Նոր Երգեր : Ա. պրակ : Բարիկ 1937, 8⁰, էջ 66 :

Յայտարարութիւն Սամուէլ Մուրատեան Վարժարանի Միութեանց Վենետիկի Բարիկ : Վենետիկ 1928, էջ 16 :

Շահնագար Եւգիենէ, Պաղտատի Կարաւանը : Սթանպուլ 1937, 8⁰, էջ Բ + 328 : Գինն՝ 100 դրչ. : [«Մշակոյթ» Գրատուն. Մատենաշար, Թ. 5 :]

Ոսկեմատեան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան — Արծաթեայ Յուբիլեան — 1906—1931 : Ա. Հատոր : Բարիկ (1936), 4⁰, էջ 458 :

Զիլիգիլիբեան Լեւոն Մ., Արեւազալի երգերը եւրոպական ձայնագրութեամբ խմբադրեց եւ հրատարակեց Գէորգ Աճէմեան : Անթիլիաս, տպ. Դպրեմանուց, 1937, էջ 16 : Գինն՝ 1 անգլ. շիլ. : [«Կոմիտաս» Մատենաշար, Թ. 1 :]

Պապիմի Յովհաննէս, Պատմութիւն Քրիստոսի : Թրգմ. Հ. Արսէն Ղազարոս Ղազիկեան : Վենետիկ 1926, 8⁰, էջ ԻԸ + 552 :

Պողոսեան Յովհ., Հայաստանի Աշխարհագրութիւն : Դասագիրք հայրենագիտութեան նախադրարաններու համար : Գահրէ 1937, 8⁰, էջ 84 : Գինն՝ 12 Փր. :

Սիրվարդ, Ուխտաւորի մը նամակները : Յուլիս 28—Հոկտեմբեր 28 : (Ու՞ր) 1934 :

Սիւննեան Պետրոս, Յուշամատեան : Հայկական Զմիւռնիան : Պարիս 1936, 4⁰, էջ 44 : Գինն՝ 8 Փր. : (Հրատարակութիւն Զմիւռնիոյ եւ շրջաններու հայրենակցական վերաշինաց միութեան) :

Վարժապետեան Յովհ., Ուղեցոյց Մարսէյլի : Թ. տարի, 1937, 8⁰, էջ 80 :

Տեղեկագիր Ս. Փրկչի Ազգ. Հիւանդանոցի հոգարարութեան. շրջան 1935—1936 : Հիւանդանոցի 104րդ տարեդարձի առթիւ : Իսթանպուլ, տպ. Սէթեան, 1936, էջ 32 :

Օրացոյց 1937 թուականին Քրիստոսի (ըստ հին տոմարի) : Երուսաղէմ 1936, 12⁰, էջ 208 : Գինն՝ 2 դահեկան :

Օրացոյց եւ Գուշակ օրոց 1937 թուականին Քրիստոսի : ՃՁԱ. տարի : Վենետիկ 1936, 12⁰, էջ 80 :

Օրացոյց Իրան 1937, Բ. տարի, կազմեց եւ հրատարակեց Մ. Մկրտչեան : Թեհրան, տպ. Մողերն : Գինն (զրպանի օրացոյցի հետ)՝ 10 ոխալ. :

Ֆէրիաթեան Յ. Ս., Խօսնակ : Բ. հար.՝ Ա. քաղաքական, Բ. Եղբայրական. Գ. մտերմական. Գ. ներապրումի պահեր : Պարիս, տպ. Տէր Յակոբեան, 1936, էջ 232 :

Armenian Church Calendar. Calcutta 1937. Christensen Arthur, L'Iran sous les Sassanides. Copenhagen 1936, 8⁰, p. 340. Gurékian Prof. arch. Léon, Primo Centenario della fondazione del Collegio Armeno Moorat-Raphael di Venezia (1836—1936). Prefazione di Giovanni Venni. Venezia 1936, p. 36.

Lettre de S. S. Pie XI. à son Excellence Mgr. Jean Naslian etc. à l'occasion de ses Noces d'argent episcopales. 1911, Rome, 22 oct. Beyrouth 1936.

Notice sur le couvent arménien de l'île St. Lazare de Venise, suivie d'un aperçu sur l'histoire et sur la littérature de l'Arménie par Victor Langlois. Nouvelle édition illustrée et augmentée. Venise 1921, p. 74. Peeters P., ΠΑΣΑΓΝΑΘΗΣ-ΠΕΡΣΟΥΓΕΝΗΣ, Extr. de Byzantion, tome VIII, fasc. 2 (1933), p. 405—424.